

גבול עולי מצרים' והשמיטה

ראשי פרקים

א. מבוא

- ב. תוקפה של ההבחנה בין תחום עולי מצרים ועולי בבל בימינו
ג. האם בזמן חז"ל היה הנגב המערבי מחוץ לתחום עולי בבל?
ד. מסקנה

א. מבוא

בשמיטה תשע"ה התחדש מושג הלכתי-שיווקי חדש: "גבול עולי מצרים". 'אוצר הארץ' המליצה, רשתות שיווק גדולות הפיצו, וצרכנים יראי שמים הקפידו לקנות, מתוך הנחה שמדובר בסוג של הידור מצוה.

למעשה מדובר בעיקר על ירקות שנזרעו בתוך שנת השמיטה בנגב המערבי בצירוף היתר המכירה. הרבנים שהנחו את המהלך הסתמכו בעיקר על המשנה בגטין (א,ב) "מאשקלון לדרום ואשקלון כדרום" ועל הברייתא דתחומין¹ שבה תחומי ארץ ישראל שהחזיקו עולי בבל סובבים בעיגול בכוון השעון, פותחים בפרשת אשקלון ומסיימים בגינייא דאשקלון. מכאן הסיקו הרבנים שאזורי הנגב המערבי שמדרום לקו הרוחב של אשקלון אינם בכלל הארץ שהחזיקו עולי בבל. מכיוון שכך, דינם שוה לארץ השנייה משלוש הארצות שביעית: "כל שהחזיקו עולי מצרים מכזיב ועד הנהר ועד אמנה נאכל אבל לא נעבד" (משנה שביעית ו,א), שפירושו לפי הפסיקה המקובלת שאין בו איסור ספיחים אבל אסור לעבוד בו בשביעית (רמב"ם, שמיטה ויובל ד, כו). כסניף להיתר צירפו גם את דברי הרמב"ם המוקשים בהלכות תרומות א, ז שגם עולי מצרים לא החזיקו דרומה לאשקלון, ואת פסיקתו של מהרי"ט שסמך על מנהג קדמונים שהחזיקו את עזה כחז"ל שפטורה לגמרי מתרומות ומעשרות ושביעית כמו בית שאן, אף על פי שהיתה בקדושת עולי מצרים. כיון שקדושתו של אזור זה פחותה מהקדושה הגמורה של התחום שהחזיקו עולי בבל והרי אף בתחום עולי בבל שביעית בזמן הזה מדרבנן, הרי יש לומר שבאזורים אלה הדין הוא כמו בסוריה שבה לכל הדעות יש קנין לגוי להפקיע מיד מעשר ושביעית, ולכן כאן היתר המכירה הוא מרווח יותר, אין לחוש בו להערמה ואפשר לומר שגם שוללי היתר המכירה יודו שאין כאן איסור לא תחנם כיון שאינו בכיבוש עולי בבל. לפיכך גם אין להחמיר במה שהחמירו בדרך כלל הרב קוק ואחרים שלא לעשות מלאכות דאורייתא על ידי ישראל אף לאחר היתר המכירה.²

1. תוספתא שביעית ד, יא (מהד' ליברמן עמ' 181); ספרי דברים נא, מהד' פינקלשטיין עמ' 117; ירושלמי שביעית פ"ו ה"א, לו ע"ג; כתובת רחוב שורות 13-18.
2. ראה למשל את מאמרו המסכם של הרב יהודה עמיחי "שביעית בנגב המערבי" ומאמרו של הרב יואל פרידמן "יתרון תוקף היתר המכירה בנגב המערבי", בקובץ אמונת-עתיד 103 (ניסן תשע"ד), עמ' 40-57.

בתחילת השמיטה הופצו במסגרת 'אוצר בית דין' ירקות שנזרעו בששית גם כן עם הכיתובית 'עולי מצרים'. המטרה בזה היתה לצאת ידי חובת הרוצים להחמיר כשיטת הרמב"ם שיש איסור ספיחים גם בירקות שראשית גידולם בששית ונלקטו בשביעית (בניגוד לדעת רש"י ור"ת ור"י ור"ש ורמב"ן ורא"ש).

במאמר זה אני מבקש לערער על היתר זה משני צדדים, אחד כללי ואחד פרטני. בהיבט הכללי לא אוכל להרחיב כאן כל הצורך, הואיל והדברים נוגעים לשאלות היסוד של קדושת הארץ בימינו, והעיון המקיף בנושא מצריך עיון עומק ודיון בסוגיות רבות, ועוד חזון למועד אי"ה, ומכל מקום אני חש שאיני פטור מלומר את דעתי בשאלות היסוד גם במסגרת הנוכחית.

ב. תוקפה של ההבחנה בין תחום עולי מצרים ועולי בבל בימינו

בתוספתא אהלות יח, ח (הובאה בירושלמי שביעית פ"ו ה"א) נאמר:

ההולך מעכו לכזיב מימינו למזרח הדרך טהורה משם ארץ העמים וחייבת במעשר ובשביעית עד שתידוע שהיא פטורה, משמאלו למערב הדרך טמאה משם ארץ העמים ופטורה מן המעשרות והשביעית עד שתידוע שהיא חייבת.³

שרידי הדרך הראשית הרומית מעכו לכזיב התגלו בימינו על ידי ארכיאולוגים בתוך העיר נהריה ומחוצה לה. מדובר בדרך סלולה ומרוצפת שרוחבה כשבעה מטרים (קרוב לשש עשרה אמה שהוא התקן של 'דרך הרבים' לפי בבא בתרא פ"ו מ"ז). בחלק המרכזי של נהריה היא עוברת בקרבת רחוב ויצמן.⁴ האם יעלה על הדעת לומר שמי שחוצה את רחוב ויצמן בנהריה יוצא לחו"ל ובשובו חוזר לארץ?

נשאל את השאלה בצורה אחרת:

כשיבוא המשיח ובית המקדש ירד בנוי ומשוכלל מן השמים, מה יהיה דינו של חוף נהריה? בלי ספק יתקדש בקדושה שלמה כמו כל ארץ ישראל. עכשיו הבה נשאל את עצמנו עוד שאלה: מה יהיה אז בחוף הצפוני שחסר עכשיו? ירושה (צבאית וממשלתית)? יש ב"ה עכשיו לא פחות משהיה אז. ישיבה? יש תודה לאל כבר עכשיו. שמא תאמר, בית המקדש? חזרה בתשובה של כל העם? סנהדרין? משיח? כל אלה אינם נוגעים לקדושת הקרקע של אי"י. יכול אולי מי שהוא להיתלות בנימוק פורמלי: אולי צריך לקדש בפה או בדרך אחרת כל מקום בארץ ע"י בית דין?⁵ ואולם פשוטם של הדברים בכל מקורות חז"ל וכן בדברי הרמב"ם הוא שלא היה מעולם קידוש כזה ורק כיבוש ישראל וישיבת ישראל הם שקבעו את קדושת הארץ וכן כתב החזון-איש (שביעית ג, א). וכך מסתיימת הכתובת ההלכתית מבית הכנסת של רחוב: "וכל שקנו אותו ישראל חוששין לו רבותינו".

3. בבבלי גיטין ז, ב הגרסה הפוכה: מימינו למזרח טמאה ופטורה, משמאלו למערב טהורה וחייבת. מבחינה היסטורית גרסת התוספתא והירושלמי היא המובנת, שכן הרי הגליל היו בזמן התנאים בעלי רוב יהודי ואילו החוף היה בדרך כלל נכרי. הר"ש (אהלות יט, ט) וכפתור-ופרח (פ"א, מהד' לונץ עמ' רעו) עשו שלום בין המקורות הסותרים על ידי ההנחה שהיו כאן שתי דרכים מקבילות ומדובר כאן על שלוש רצועות אורך. הגר"א תיקן את הנוסחה בבבלי על פי הירושלמי והתוספתא, וקדמו בכך ר' משה בן חסדאי המובא בחידושי הרמב"ן לגיטין שם.

4. חדשות ארכיאולוגיות עז, חשון תשמ"ב, עמ' 61; א' יוגב, "נהריה", האנציקלופדיה החדשה לחפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל, עמ' 1069.

5. עיין רש"י שבועות טז. ד"ה וקידשום ותוספות ערכין לב: ד"ה וקדשו ורדב"ז על הרמב"ם תרומות פ"א ה"ה, וראה דברי הרב שאול ישראל, ארץ חמדה, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' קכד.

להבנת המהות של "קדושת עזרא" ו"התחומים שהחזיקו עולי בבל", כדאי לתת הדעת לכמה היבטים:

א. התחומים הגיאוגרפיים של עולי בבל כפי ששורטטו בברייתא דתחומין ובמקורות אחרים מגיעים בצפון עד קרוב לנהר ליטאני ועד מעבר למקורות הירדן וכוללים את רוב עבר הירדן. ברור שתחומים אלו רחבים פי כמה וכמה ממה שהיה בידי עולי בבל בימי זרובבל ובימי עזרא ונחמיה, ומסתבר שיש לפרש את הביטוי "עולי בבל" כשם כללי לכל מה שהיה בידי ישראל החל מימי שיבת ציון ואילך.

ב. תחומי עולי בבל מצטיינים בחוסר אחידות ובמטליות מטליות. לפי הברייתא "היה מהלך מעכו לכזיב" הגבול הוא הדרך שהולכת מדרום לצפון בין עכו לכזיב. לעומת זאת לפי ברייתא דתחומין הגבול הולך באלכסון לכיוון צפון-מזרח מעכו דרך געתון וקסטרה דגליל (המזוהה בחירבת ג'ליל ליד מושב גורן),⁶ ועייתה בואכה תרנגולה דקיסריון שבאזור באניאס. גם הברייתא שהולכת עם הדרך מעכו לכזיב מדגישה "עד שיודע לך שהיא פטורה", "עד שיודע לך שהיא חייבת". לברייתא דתחומין נלוות מסורות על חריגות - עיירות אסורות בתחום צור ועיירות אסורות בתחום סוסיתא, ובכתובת רחוב גם המקומות המותרים סביבות בית שאן והעיירות המותרות בתחום סבסטי. נראה שמשקפת כאן מפה התיישבותית המשתנה מדור לדור ומעת לעת, וכמו שמצוין פעמיים בכתובת רחוב: "וכל מה שקנו ישראל נאסר" (שורה 12), "ואם יש מקום שקנו אותו ישראל חוששין לו רבותינו" (שורה 26).

ג. מוסכמה מקובלת בימינו הנראית לכאורה כמשתמעת מלשון הרמב"ם (תרומות פ"א ובית הבחירה פ"ו), היא שבקדושת ארץ ישראל קיימא לך קדושה ראשונה לא קידשה לעתיד לבוא, אבל הקדושה השנייה של עזרא קידשה לעתיד לבוא. ואולם, בכמה סוגיות נראה שעצם השאלה אם הולכים אחר מציאות היסטורית מן העבר, תלויה בשאלה אם קדושה ראשונה קידשה לעתיד לבוא או לא קידשה, ואין מקום להסתמך על קדושת העבר אם מקור הקדושה הוא קדושת עזרא. התלמוד אומר בכמה מקומות שר' אלעזר בר' יוסי שדורש "אשר לוא חומה אף על פי שאין לו עכשיו והיה לו קודם לכן" בהכרח סובר שקדושה ראשונה קידשה לעתיד לבוא.⁷ וקשה למה לא נאמר שמקור הקדושה הוא קדושת עזרא והיא שקידשה לעתיד לבוא.⁸ כיוצא בזה לגבי מקדש: "אמר ר' יהושע שמעתי שמקריבין אף על פי שאין בית וכו' שקדושה ראשונה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא" (עדיות ח, ז), למה אי אפשר לומר שמקריבין אע"פ שאין בית מכוח הקדושה השנייה שהיא שקדשה לעתיד לבוא? נראה לכאורה מכל אלה וכיוצא בהן שרק הקדושה הראשונה יכולה להשפיע לעתיד לבוא ולא השנייה.

6. י' פרס, אנציקלופדיה ארץ ישראל, עמ' 162. הזיהוי בחורבה זו או במצודה שבקרבתה מקובל בכל הספרות המחקרית.

7. מגילה י, ב; שבועות טז, א; ערכין לב, ב.

8. הרמב"ן בחידושיו למגילה נתקשה בקושיא דומה ותיירץ בדוחק רב, עיין שם. [הערות עורך (א.ו.): הרמב"ן שם שואל שאלה אחרת: מנין שר"א בר יוסי דיבר על המצב של אחרי החורבן, אולי כוונתו רק לומר שהיו בתי ערי חומה בזמן שיש קדושה (לפני החורבן), ללא תלות בקיום החומה. תגובת המחבר: תודה על ההערה הצודקת. ומכל מקום חושבני שהניסוח "קושיא דומה" ראוי. קושיית הרמב"ן היא שהפסוק מלמד שדין עיר חומה ממשיך להתקיים אם החומה היתה קיימת קודם לכן ונפלה ודין זה יכול להתקיים לפני החורבן הראשון ואין ראייה שהקדושה הראשונה קידשה לעולם.]

ד. בחולין ו,ב ומקבילתו בירושלמי שביעית פ"ו ה"א, וכן בתוספתא סוף אהלות, נראה שהויכוח של רבי עם אחיו ובית אביו על היתר בית שאן, והויכוח עם ר' ישמעאל ברי' יוסי על היתר אשקלון, הוא ויכוח על סמכות ולא על מהות. החכמים טוענים כנגד רבי "מקום שאבותיך ואבות אבותיך נהגו בו איסור אתה תנהוג בו היתר?" ואילו הוא נתלה בעדותו של ר' יהושע בן זירוז על מעשה עלה ירק של ר' מאיר, ומצדיק את עצמו בטיעון "אלא מקום הניחו לו אבותיו להתגדר בו אף אני מקום הניחו לי אבותי להתגדר בו". כיוצא בזה ר' ישמעאל ברי' יוסי האומר "מתירא אני מבית דין הגדול שמא יריצו את ראשי". ולכאורה תמוה, אם חבריו של רבי סוברים שבית שאן חייבת במצוות התלויות בארץ, צריכים היו לטעון כלפי רבי: מה אתה מאכיל את ישראל טבלים! נראה מכאן שגם הם מסכימים עקרונית עם רבי אלא שהם טוענים רק נגד חדשנותו.

ה. ביטוי תלמודי אחר שצריך ביאור הוא: "כרכים הרבה כיבשום עולי מצרים ולא כיבשום עולי בבל והניחום כדי שיסמכו עליהם עניים בשביעית" (חגיגה ג,ב וחולין ז,א). האם הם נמנעו ממצוות יישוב הארץ?

ו. שלושת היצירד עיון של הכסף-משנה בהלכות בית הבחירה סוף פ"ו: מה כח חזקה גדול מכח כיבוש? ולמה לא נאמר בחזקה גם כן משנלקחה הארץ מידינו בטלה חזקה? ותו, בראשונה שנתקדשה בכיבוש וכי לא היה שם חזקה, אטו מי עדיפה חזקה בלא כיבוש מחזקה עם כיבוש?

מתוך כל ההיבטים האלו נראה לומר כמו שכתב בקיצור הרש"ש בחידושו סוף מסכת עדיות, שההבדל בין קדושה ראשונה לקדושה שנייה הוא הבדל עקרוני בגישה. לא התקופות ההיסטוריות ולא יהושע ולא עזרא הם שקובעים, שהרי לא מתקבל על הדעת שרגע מסוים בהיסטוריה או אישיות היסטורית מסוימת, ותהא חשובה ככל שתהיה, תהיה מקור קדושת הארץ. המהות היא שקובעת. הדעה שסוברת "קדושה ראשונה קידשה לשעתה וקידשה לעתיד לבוא" סוברת שברגע שחלה הקדושה הראשונה, כיבוש הארץ בענין קדושת הארץ והתחלת העבודה עם בנין בית המקדש בנוגע לקדושת ירושלים, הקדושה אינה פוסקת לעולם וכל הדינים התלויים בה נקבעים לפי רגע זה לעולם.

לעומת זאת, הדעה שסוברת "קדושה ראשונה קידשה לשעתה ולא קידשה לעתיד לבוא" סוברת שבכל רגע ורגע ובכל מקום ומקום הדין נקבע לפי המצב באותו רגע ובאותו מקום. לענין ערי חומה אם יש חומה יש קדושה ואם אין חומה אין קדושה, ולכן מי שדורש "אשר לוא חומה אע"פ שאין לו עכשיו והיה לו קודם לכן" בהכרח סובר שקדושה ראשונה קידשה לעתיד לבוא. לענין מקדש, אם יש מקדש בנוי יש קדושה ואם לאו אין קדושה, משום כך סברו בגמרא (מגילה י,א ומקבילות) שר' אליעזר שאמר "שמעתי כשהיו בונים בהיכל עושים קלעים להיכל וקלעים לעזרות" צריך לסבור שקדושה ראשונה לא קידשה לעתיד לבוא, ולכן כשהוצרכו לתקן או לשפץ איזה שהוא כותל בהיכל או בעזרה, הקדימו תחילה ועשו קלעים בצד הכותל כי אם יחסר חלק מהכותל בשעת השיפוץ אי אפשר יהיה להקריב קרבנות במשך כל אותו זמן.⁹ לענין קדושת ארץ ישראל למצוות ולטהרה משום ארץ העמים, כל מקום שרוב תושביו ישראל, הרי מתקיימת בו "ישיבה" והוא קדוש, ואם

9. דברי קרובים לדברי רש"י במגילה י,א: "קא סלקא דעתך במקום חומות היכל שיהא המזבח הבנוי בעזרה קרוי אשר פתח אהל מועד שאלמלא כן לא היו מקריבין עד שיגמר הבנין" (אמנם הוא פירש שמדובר בתקופה אחת מסוימת, בימים הראשונים של ימי בית שני כשבנו מזבח והקריבו עליו והיכל ה' לא יוסד, אבל הלשון "כשהיו בונים" משמע יותר שמדבר בפעולה החוזרת על עצמה).

לא החזיקו בו אלא יושבים בו מיעוט של ישראלים בין גוים רבים, אין הוא בכלל תחום שהחזיקו עולי בבל.

בעיה מתעוררת במקום שהיה בידי ישראל ובצוק העתים עבר לידים נכריות. באופן עקרוני, הוא צריך להיות פטור מן המצוות שכן עכשיו אין הוא מוחזק בידי ישראל, אבל כאן צריך שיקול דעת רב, שכן לא נוח לחכמים לצמצם את קדושת הארץ, וגם יש כאן דין של דבר שנאסר במנין שצריך מנין אחר להתירו אע"פ שהמציאות נשתנתה. כאן נכנס הויכוח בין רבי לחבריו בענין בית שאן ונסיונו של ר' ישמעאל בר' יוסי להתחמק מלהתיר את אשקלון. והויכוח אינו על עיקר הדין אלא על רוח הדברים שצריכה להנחות את ההלכה, ועל הסמכות. רבי, שהוא גם ראש לחכמים וגם נשיא ומנהיג ציבור הממונה על שלומו וכלכלתו, רוצה להימנות על בית שאן ואשקלון ובית גוברין וכפר צמח ולהתירם כדין, ואילו אחיו ובית אביו במעשה בית שאן ור' ישמעאל בר' יוסי בענין אשקלון, חוששים לפגוע במורשת האבות ולהמעט בקדושת הארץ. על בסיס זה מובן גם המאמר "הרבה כרכים כיבשום עולי מצרים" וכו'. פירוש, בהרבה כרכים שאין בהם עכשיו ישיבה מסיבית של "עולי בבל", והיה מקום להחמיר בהם כדי להוסיף קדושה בארץ ישראל, בכל זאת הניחום על עיקר דינם, דין נאכל ולא נעבד, כדי שישמכו עליהם בשביעית לאכול מספיהם. שיטה זו פותרת יפה את שלושת ה'צריך עיון' של הכס"מ: במה כח חזקה גדול מכח כיבוש? כיבוש הוא פעולה של כלל ישראל שיש להם מנהיגות אחת וצבא משותף. בזמן הגלות אי אפשר לכבוש. לעומת זאת, מרגע שנתחדש בימי שיבת ציון ש"וישבתם בה" הוא העיקר - "וירשתם אותה וישבתם בה, במה ירשתם - בישיבה" (קידושין כו, א), "אבותיך לא היה עליהם עול מלכות ואתם אע"פ שיש עליכם עול מלכות, [אבותיך] לא נתחייבו אלא לאחר [ארבע] עשרה שנה שבע שכיבשו ושבע שחילקו אבל אתם כיון שנכנסתם נתחייבתם, אבותיך לא נתחייבו עד שעה שקנו כולה אבל אתם ראשון ראשון קונה ומתחייב" (ירושלמי שביעית פ"ו ה"א), הרי אפשר גם בזמן הגלות שתבוא קבוצת אנשים מישראל ותקנה אדמות ותתיישב בהן ברשות המלכות, האפשרות ליישב אינה בטלה לעולם.

אם השקפה זו נכונה, הרי שבימינו שזכינו לירושה לאומית וגם ישיבה ואין בארץ יישובים חקלאיים שרובם גוים ומיעוטם ישראל, הרי בכל התחומים שהוחל עליהם החוק הישראלי יש קדושה גמורה של ירושה וישיבה.¹⁰ במקומות שלדאבוננו לא היה לממשלה ולכנסת העוז להחיל את החוק הישראלי, שם יש ביישובים הישראליים קדושת עזרא בלבד. המציאות שעליה נתעצמו רבי ובני דורו של מקומות ישראלים שנעשו של גוים אבל יש בהם מיעוט ישראלי, אינה קיימת בימינו. לפיכך, מלאכת זיהוי המקומות המוזכרים בדברי חז"ל ביחס לגבולות הארץ הם ענין ללימוד היסטוריה וגיאוגרפיה ולהכרת עולם הריאליה של חז"ל ולא לפסיקת הלכה. מהבחינה ההלכתית, יישובי מערב הנגב בימינו הם לפי זה "תחום שהחזיקו עולי מצרים ועולי בבל".

ג. האם בזמן חז"ל היה הנגב המערבי מחוץ לתחום עולי בבל?

ואולם, אני טוען שגם לשיטתם של ההולכים אחרי המציאות שהיתה בזמן חז"ל, הנגב המערבי ואזור 'עוטף עזה' חייבים במצוות הארץ לגמרי. כפי שציינתי בפתיחת המאמר,

10. לדיונים קודמים בשאלה אם כיבושי ימינו מקדשים את הארץ למצוותיה, ראה הרב ש' ישראלי, ארץ חמדה, א, תשמ"ב, עמ' קלה; הרב ש"י זווין, "המדינה העברית וקדושת הארץ", תחומין י (תשמ"ט), 15-25; הרב ז' וייטמן, לקראת שמיטה ממלכתית במדינת ישראל, אלון שבות תש"ס, עמ' 143-149.

שני מקורות מלמדים לכאורה שהנגב המערבי מדרום לקו אשקלון אינו בכלל התחום שהחזיקו עולי בבל ולפיכך חיובו במצוות התלויות בארץ אינו גמור:

1. המשנה בתחילת מסכת גטין: "מאשקלון לדרום ואשקלון כדרום", ובגמרא שם מבואר שתחומי ארץ ישראל לגטין הם גם תחומיה למצוות ולטומאת ארץ העמים.
 2. הברייתא דתחומין פותחת בפרשת אשקלון ומסיימת בגינייה דאשקלון - "הדא אמרה אשקלון כלחוץ" (ירושלמי שביעית פ"ו ה"א, לו ע"ג) וכל שכן מה שמדרום לה.
- ברם, מסוגית הירושלמי שם ומקבילתה בבראשית רבה (פרשת תולדות פס"ד, תיאודור-אלבק 702) נראה שיש להסיק מסקנה אחרת.¹¹

המדרש מזהה את גרר שבתורה עם גרריקי שבזמן בעלי המדרש: "ויגר בגרר - בגרריקי" (בר"ר פרשה נב), "וילך יצחק אל אבימלך מלך פלשתים גררה - לגרריקי" (פרשה סד). הנוסחה 'גרריקי' היא נוסחת כ"י וטיקן 60 מהטובים שבכתבי היד של בראשית רבה, וכך מתבקש לפי הענין. בכתבי יד אחרים ובדפוסים 'גרדיקי'. הסיומת - יקי היא סיומת יוונית טיפוסית לשם טריטוריאלי של מרחב הנקרא על שם ישוב מרכזי כמו תמניטיקי (Θαμνιτικη) - אזור תמנה, כלקידיקי (Χαλκιδικη) - אזור כלקיס.

השם מוכר בצורה דומה גם באונומסטיקון של אוסביוס בן תקופת האמוראים ובמפת מידבא המאוחרת יותר. באונומסטיקון בערך 'גררה' (Γεραρα) נאמר "על שמה נקראת היום גרריטיקי (Γεραριτικη), נמצאת מעבר לדרומא (Δρωμα), רחוקה מאלוותרופוליס (בית גוברין) 25 מיל דרומה".¹² במפת מידבא, בין באר שבע לעזה כתוב באדום באותיות גדולות "נחלת שמעון" ומצוירים כמה כפרים שהמזרחי שביניהם הוא גררה (Γεραρα) ובצידו כיתובית: "לפנים עיר מלוכה של הפלשתים וגבול הכנענים מדרום, שם גרריטיקון סלטון (Γεραριτικον Σαλτον)".¹³ על זיהוי גרר אין הסכמה במחקר, אבל נראה שיש לקבל את הדעות המזהות אותה בין עזה לבאר שבע.¹⁴

אציג עתה את המדרש מול מקבילתו בירושלמי. שני כתבי היד המעולים של בראשית רבה כ"י וטיקן 60 (המובא בגוף המאמר) וכ"י וטיקן 30 (המובא בהערה) מוסרים כאן נוסח כמעט זהה. את הירושלמי אגיש לפי כ"י ליידין.

11. הפרשנות המוצעת כאן במדרש ובירושלמי היא על פי דברים ששמעתי בעל פה מאבי מורי ז"ל. בדברי מפרשי הירושלמי והמדרש פירושים שונים. המפרשים בדרך כלל לא הכירו את הנוסח "חייבו" המתאשר בכתבי היד הטובים של המדרש.

12. אונומסטיקון 7-9, 60; מהדורת מלמד סימן 294, עמ' 29.

13. אבי יונה, סימן 106, עמ' 153. סלטון היא מילה לטינית (saltus) בגירסה מיוונת ופירושה חווה, אזור מרעה, יער וגם אזור מדברי. לפי אבי-יונה כאן במובן אחוזה קיסרית.

14. ראה מאמרו של אבי מורי ז"ל 'ארץ גרר' בתוך ישראל-המקרא, רמת גן תש"ס, 352-356; ושם סקירת דעות והפניות, וכן בספרי מקום בפרשה, תל אביב תשע"ד, 43-50.

ירושלמי (כ"י ליידין)	בראשית רבה (כ"י 60) ¹⁵
<p>מפני מה לא גזרו על אותה הרוח שבגרריקו ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי מפני שניויה רע עד היכן ר' חנין בשם ר' שמואל בר רב יצחק עד נחל מצרים והרי עזה ניויה יפה פישפשה אמ' קומי ר' יוסי שאלית לר' אחא ושרא</p>	<p>וילך יצחי אל אבי מל' פלשת' גררה לגרריקי ר' דוסטי בשי' ר' שמו' בן נחי מפני מה גזרו על הניווי זה שבגרריקי מפני שהוא ניווי רע ועד איכן חייבו ר' חנין בשי' ר' שמו' בר' רב יצחק עד נחל מצרים</p>

במדרש יש חלק ראשון שאין בירושלמי - זיהוי גרריקי עם גרר שבתורה (דבר זה מתבקש במדרש היוצא מתוך הכתובים ולא בתלמוד). בירושלמי יש חלק אחרון שאין במדרש - תוספת של משא ומתן הלכתי קצר.

בקטע המשותף לשני המקורות יש שני הבדלים משמעותיים:

1. בירושלמי "מפני מה לא גזרו", ואילו במדרש "מפני מה גזרו".
2. בירושלמי "עד היכן", במדרש "ועד איכן חייבו".

מאחר שברור שמדובר בשני מקורות מקבילים, מסתבר שיש לומר שגזרו ולא גזרו מתיחסים, האחד לחיוב תרומות ומעשרות ושביעית, והשני לטומאת ארץ העמים, שכן בדרך כלל, מקום שחייב במצוות התלויות בארץ טהור משום ארץ העמים ומקום שפטור מן המצוות טמא בטומאת ארץ העמים.¹⁶ עכשיו עומדת השאלה מה גזרו על הניווי שבגרריקי - מצוות או טומאה. דברי הירושלמי "ועד איכן חייבו" מוכיחים שמדובר בחיוב במצוות, שאם לא כן היה צריך לומר "ועד היכן גזרו טומאה". גם דברי הירושלמי על עזה שהיא יוצאת מכלל גרריקי - "שאלית לר' אחא ושרא", מלמדים ששאר גרריקי חייבת במצוות. אילו היתה הגזרה גזרת טומאה היה צריך הירושלמי לומר "ודכ"י - וטיהר.

כדי לבאר את ההגיון ההלכתי שבקטע, יש להסביר תחילה את המושג "ניווי". ניווי הוא שם פעולה גזור מן נווה. נווה במקרא הוא מקום של רועים או חקלאים ובמליצה המקראית מקום מגורים בכלל. המושג קיים גם באכדית ובניבים ארמיים, ומשמש שימוש מצומצם יחסית גם בדברי חז"ל. במשנה בסוף כתובות שנינו "מוציאין מנוה הרע לנוה היפה אבל לא מנוה היפה לנוה הרע. רבן שמעון בן גמליאל אומר אף לא מנוה הרע

15. כ"י 30: וילך יצחק אל אבימלך מלך פלשתים גררה לגרדיקי ר' דוסטא בשם ר' שמואל בר נחמן מפני מה גזרו על הניווי שבגרדיקי מפני שהוא ניווי רע ועד איכן חייבו ר' חנין בשם ר' שמואל בר רב יצחק עד נחל מצרים. הנוסח "חייבו" חסר בדפוסים, בכ"י פריס ובכ"י תימני, אבל הוא מתאשר ברוב כתבי היד (כ"י לונדון שנבחר ע"י ר' יהודה תיאודור להיות הבסיס למהדורתו, שני כתב"י אוקספורד וכ"י מינכן).

16. ויש חריגות - מדור העמים שבא"י ועיירות ארץ העמים המובלעות בתחום א"י; משנה ותוספתא סוף אהלות.

לנוה היפה מפני שהנוה היפה בודק" (כתובות יג,י). ניווי הוא אפוא - היכולת ליישב את המקום.¹⁷

עוד הקדמה שתסייע בידינו להבין את ההלכה שבירושלמי ובמדרש: בסוגיית גבולות הארץ שבגטין ח,א ובמקבילתה שבירושלמי שביעית פ"א ה"א, בצד הזכרת כזיב כגבול צפוני של הארץ, מובאת ברייתא שמציינת את הגבולות לפי הגבול שבתורה (בבמדבר לד) - מטורי אמנון או טוורוס אמנוס (שהם הזיהוי של חז"ל להר ההר הצפוני) עד נחל מצרים, והנסיך שבים רואין כאילו חוט מתוח מטורי אמנון עד נחל מצרים, מן החוט ולפנים א"י מן החוט ולחוץ חו"ל. בסוגיית הבבלי בגיטין מבואר שלדבר זה יש השלכה על חיובו של עפר הבא בספינה במעשר ובשביעית ועל אמירת 'בפני נכתב ובפני נחתם' בגט שנכתב בספינה זו. בתוספתא במסכת חלה נאמר שאם קרמו פני הפת מן החוט ולפנים העיסה חייבת בחלה, מן החוט ולחוץ פטורה מן החלה, ובירושלמי חלה (פ"ד ה"י) דנו בעניין יין של תרומה הבא מחו"ל אם מותר לכהן לשתותו לפנים מן החוט.

מדוע החוט הדמיוני הגובל את ארץ ישראל ממערב מתוח מטורי אמנון שבצפון הרחוק ולא מעכו או כזיב שהם גבולות הארץ שהחזיקו עולי בבל? התשובה היא כפי שביארנו בחלק הראשון של המאמר: התחום "שהחזיקו עולי בבל" אינו גבול הארץ אלא מימוש של 'ישיבה' בתוך גבולות הארץ. לפיכך, בים שאין שייך בו 'ישיבה', הגבולות הראשוניים של התורה עומדים בתוקפם.

לאור הבנה זו, ננסה להבין את ההלכה שבירושלמי ובמדרש: מפני מה חייבו במצוות את הנוה של גרריקי, אף על פי שהוא נמצא מדרום לאשקלון, שעד אליה החזיקו עולי בבל בדרך כלל? מפני שהוא ניווי רע, זהו אזור חולי וצחיח למדיי שהגשמים שבו אינם מרובים והיישוב שבו דל. לפיכך, אין היישוב הנכרי שבו חשוב כדי להפקיע את קדושת הארץ הראשונה, כפי שבתוך הים נשמרים הגבולות הראשונים שמטורי אמנה עד נחל מצרים. עד היכן מגיע תחום זה שניווי רע? עד נחל מצרים.

וכאן שואל הירושלמי: והרי עזה ניוויה יפה! ומשיב: פשפשה (שם חכם) אמר: שאלית לר' אחא ושרא. אכן, עזה עצמה וסביבתה הקרובה, שהיא אזור פורה ורב אוכלוסים, כאן היישוב שרובו נכרי אכן גורם להיתר במצוות התלויות בארץ.

גם אשקלון, שהירושלמי דן בה בקטע הקודם: "ר' יעקב בר אחא בשם ר' זעירא: מן מה דתני גנייה דאשקלון הדא אמרה אשקלון כלחוץ ... לפיכך נמנו עליה לפוטרה מן המעשרות", אף היא ניוויה יפה, ולכן ייחד הירושלמי מלכתחילה את הדיון לגרריקי ולא לאשקלון.

זיהויו של נחל מצרים עם נחל אל-עריש הוא לדעתי בגדר זיהוי ודאי.¹⁸ זאת אומרת שגם הנגב המערבי באזור 'עוטף עזה', גם רצועת עזה וגוש קטיף בכללה חוץ מן העיר עזה

17. ראה י' אליצור וחי' בן-דוד, "דיר ונוה ושמות מקומות מטיפוס דיר-X בארץ ישראל", קתדרה 123 (תשס"ז), 38-13, ובפרט עמ' 28-30.

18. "נחל מצרים" בקטע שאנו עוסקים בו בירושלמי ובמדרש אינו ציטוט מן המקרא או פרשנות לפסוק מן המקרא, אלא שם חי שהיה בפי הבריות עוד בזמן האמוראים ומן הסתם הוא המשכו של השם 'נחל מצרים' שבתנ"ך. נראה שתפיסה זו המשיכה להתקיים בדורות הבאים. חכמי ישראל בימי הביניים שהכירו את הארץ היכרות אישית - רס"ג (בתרגומו לבמדבר לד,ה), ר' אישטורי הפרחי (כפתור-ופרח מהד' לונץ עמ' רמח) והרדב"ז (תשובה שני אלפים רו) זיהו בפשטות את נחל מצרים עם ואדי אל-עריש והרדב"ז הטעים "וכן אומרים עד היום הגוים כי עד שם הוא גבול מצרים ומשם ואילך הוא בלד אל שאמייה (השם הערבי של סוריה וא"י)". שלושה מקורות לא עבריים המעידים על מוסכמה זו במשך דורות הם תרגום השבעים לישעיהו כז, יב

ותחומה, וגם חבל ימית עד נאות סיני שבסמוך לוואדי אל-עריש, כולם נחשבו בימי האמוראים לקדושים לגמרי בכל קדושת ארץ ישראל למצוותיה.

ד. מסקנה

לפי עניות דעתי הנגב המערבי חייב במצוות התלויות בארץ חיוב גמור ושיווק הירקות שגדלו בו בשמיטה האחרונה תחת השם 'גבול עולי מצרים' יש בו כדי להטעות.

את דעתי ביססתי על שני יסודות. האחד, טיעון כללי שאין מקום לפטור כיום ממצוות אזורים שבימי התנאים והאמוראים היו מחוץ ל'תחום שהחזיקו עולי בבל' ובימינו הם בריבונות ישראל ומיושבים על ידי ישראל. השני, שהנגב המערבי עד ואדי אל עריש היה חייב במצוות התלויות בארץ גם בימי חז"ל.

המתרגם את נחל מצרים 'רינקורורה' (Pivokopoupa) של הרינקורוריים; רינקורורה הוא שמה היווני הקדום של אל-עריש על פי מקורות רבים), היירונימוס הכותב במכתב משנת 414 לסה"נ "ארץ ההבטחה היא כל הנכלל בספר במדבר ... עד נחל מצרים הנשפך אל הים הגדול ליד רינקורורה", ומפת מידבא המציירת את הכפר רינקורורה על חוף הים מדרום לעזה וכותבת לצידו באותיות אדומות "גבולות מצרים ופלסטיני". ראה על כל הענין במאמרי "נהר, נחל ונחל איתן", איגוד, מבחר מאמרים במדעי היהדות, א, (בעריכת ב"י שורץ, א' מלמד וא' שמש), ירושלים תשס"ח, עמ' 6-8.